

անցաւ և շատ սիրով ընդունուեցաւ Կարողոս Է. թագաւորէն՝ որ թոշակ աւ կապեց իրեն՝ Այսպէս Բագրատունեաց մէկ ճիւղը կ'երթար Ֆրանսայի մէջ վերջացնելու իր խրոխտ գոյութիւնը. թէ ինչ եղան նոյն տոհմի միւս ընտանիքները՝ անյայտ է:

Գաբրիալ գերդաստանը բիւզանդական մատենագրութեան ընծայեց նաև հեղինակներ. ասոնցմէ հնագոյնն է

1. ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՅՐԱՍ. — Կենսագրութիւնը ըրինը արգէն. սուրէն զատ գիտէր գրիչն ևս գործածել իբրև զէնք: Իրեն կ'ընծայուի գրական յատկութիւն մը՝ յարմար իր մըրկոտ նկարագրին. — երգիծաբանական աւելն:

1107ին՝ երբ ապստամբութիւն յայտաբարեց՝ կայսրը սպառնալիքներ և խոստումներ զրեց իրեն, հնազանդութեան յորդորելով: Գրիգոր իբրև պատասխան ուղարկեց քաղաքական պարասագիրք մը ուր տէրութեան բոլոր նշանաւոր անձնաւորութիւններն և պաշտօնեայնները կը հեգնէր մի առ մի.²

Պատմաբանները անշուշտ պիտի փափագէին նոյն դարու անձնաւորութիւնները ճանչնալ այս զրքի մէջէն՝ զրուած կուսակցական ոգով՝ բայց հետաքրքրական մատնամատնութիւններով. — ամէն ջանք ի գործ դրուած կը թուի՝ պարսաւագիրքը շուտով անհետ ընելու համար:

2. Միքայէլ Գաբրիալ, ժամանակակից Միքայէլ Ը. (1261-1283) թողած է 1400 նամակ, զուրկ գեղեցկութենէ, պատմական ո՛ր և է արժէքէ ու լի կրկնութիւնն:

ըով՝ Հեղինակը սակայն մեծ հիացող մ'եղած է իր այդ գրութեանց, որոնց անկուրուստ միալուն հետամուտ եղած է³:

3. Յովնանէն Գաբրիալ թողած է մեզ հասնող՝ «Ի մոտս ամենասուրբ Տիրուհոյն մերոյ ի սրբոսիս սրբոցն» Ի լոյս ընծայուած է արդէն 1831ին⁴:

Այս հեղինակները մատենագրութեան մէջ անցած են փոքր գրութիւններով. — բայց եթէ հնութիւնը պէտք է աւերակներով դատել՝ գիւղ անուան անգամ արժանի պիտի չըլլան ամենէն հսկայ քաղաքները:

Հ. Կ. Տ. ՍԱՀԱՅԵԱՆ

Շարայարելի

ՊՐՈՖ. ԼԵՄԱՆԻ

Նիւթեր՝ Հայաստանի հնագոյն պատմութեան.

Միկենեան քաղաքակրթութեան մէջ Յունական և Նախայունական խառն են: Նախայունական կամ ոչ—հնդկագերմանական տարրը, — ևս զայն սիրով «կարիական» կը կոչեն, ըստ պատմականօրէն կարևոր և շօշափելի ժողովրդեան մը յիշեալ «փոքր — ասիական» խմբին — ունի էական մաս մը զարգացման մէջ այն արուեստի, որ կը փայլի եգէական — միկենեան քաղաքակրթութեան մէջ:

Իրաւամբ շեշտած է Ֆուրտվէնկլըր, թէ Յունիացւոց քաղաքակրթութիւնն և էութիւնն (Kultur u. Wesen) մերձաւոր խնամութիւն մը կը ցուցնէ Միկենեացւոցին հետ: Այս կը հիմնուի ըստ իս մեծ մասամբ այն պարագայի վրայ, թէ յունական և «կարիական» արեան խառնուում Յունիացւոց քով ամէն ժամանակ կենդանի և գործօն մնաց: Իրենց այդ խառնուրդը միասին փոքր Ասիա բերին,

1. Ducange, Fam. byz. էջ 148.

2. Աննա Կոմենենա, 1. 12. — Լըպոյ, 15, 389.

3. Փրոմպտէր, Treu, և այլն: — Ս. Մարկոսի ձեռագրաց թիւ 446ը՝ Միքայէլ Գաբրիալի նամակներէն կը պարունակէ 461 հատ: Փրոմպտէրը կը պատմէ իր յառախարակութիւնը՝ այդ նամակներու մէջ դատմական տեղեկութիւններ փնտռած ժամանակ: — Սայն բիւզանդագէտին անծանօթ է Գեորգ Գաբրիալ:

4. Boissonnade, An. gr. 3. 71 — 111. Տե՛ս Փրոմպտէրի:

երբ դորիական գաղթականութեամբ հոն մղուեցան, և նոր հայրենիքի մէջ կարիա- կան արեւն աւելի աճեցնելով (հոս ան- ձուկ իմաստով խօսելով) զայն պահեցին:

Երթալով հաւանականագոյն կ'ըլ- լայ այն կարծիքն, թէ կրետական քաղա- քակրթութիւնն իւր նախագոյն խաւերուն մէջ, ինչպէս զայն իրեն հին ձկին տակ կը ներկայացնեն ապարանքն ի կնոսաոս և ի փայտոս, պարզապէս «կարիական» համարելու է առանց յունական յաւե- լումսի:

Արդ, որքան աւելի մօտ է փոքր-ասիա- կան ժողովուրդ մը «կարիական» խմբին, ըլլայ իբր ցեղակից, ըլլայ իբր՝ եթէ ոչ նաեւ նեղ իմաստով՝ դրացի, նոյնքան ա- տկի անձուկ վերաբերութիւններ գտնել յուսալու է «կարիականին» հետ, որ է Միկենեան քաղաքակրթութեան զլխաւոր տարրի մը հետ: Փոխադարձաբար, փոքր Ասիոյ արեւմտակողմէն համեմատաբար հե- ոի գտնուող ժողովուրդեան մը Միկենաց հետ սոյնպիսի վերաբերութիւններէն, կա- րելի է հետեանց հանել — քանի որ դեռ հակառակ փաստեր կը պակսին, անոր ըլլայ ազգակցութեան մասին, ըլլայ՝ նախ- կին եթէ ոչ նաեւ հարկաւորաբար անձուկ՝ դրացիութեան մասին:

Թփփրաքալէի պեղումներու մասին, որոց զլուխ կեցած էր իմ ճանապարհոր- զութեան ընկերս և որոց վրայ հաւասա- րապէս կը հսկէինք երկուքնս միասին, առանձինն կը խօսին մեր տեղեկատուու- թիւններն ի Verhändl. Berl. an- throp. Gesell. 1898 էջ 578-590. 1900 էջ 29-66¹:

Ես կը յիշեցնեմ հոս միայն այն տեղերն, որոնք իբր գիւտի տեղեր զլխաւորապէս իշխուելու արժանի են: Այնտեղոյ ըն- դարձակ և շատ հետաքրքրական շինու- թիւններն ի կենդանի ժայռս, ոչ մէկ յա- տուկ գիւտ ընծայեցին:

1. Քառակուսի քարերէ շինուած տա- ճարն խալդիս աստուծոյն, կանգնուած հիւսիսէն հարաւ երկնցող ժայռագագաթի հիւսիսային մասին վրայ: Անգղիացիք առ- րա վերին խաւերն բաւական մը պար- պած էին, մենք մինչև հիմունքը հասանք:

2. Օղով չորցուած կաւէ կղմինտընեով շինուած խոշոր շէնք մը, հիւսիսային կողմը տաճարին ետեւ կանգնուած: Ար- դեօց Ռուսաս Առաջնոյ ատեն առ ժամա- նակեայ կանգնուած հին տաճարն է, այն ժամանակէն՝ երբ Վանայ ժայռի կողմերն գաղթականութեամբ կը նստէին²:

3. Մթերանոց (և ոչ թէ մառան գին- ւոյ) բերդի և տաճարին, քիչ մը հարաւ- կեկ կանգնուած տաճարի հարաւ արեւմ- տակողմէն, ժայռի սարին արեւելեան մա- սին ստորեւ:

4. Մեզմէ «տուն մեռելոց» կոչուած երկայն շէնք մը, տաճարի հարաւ արեւ- մտեան երեսին հարաւակողմը, ժայռի ա- րեւմտեան դարին կէս բարձրութեան վրայ, ուրեմն զբեթէ մթերանոցի հետ դէմ առ դէմ են, միայն քիչէկ մը վարկեկ կանգ- նուած: Գեղեցիկ ու շէնքի քարերով շի- նուած պարիսպ մը միայն արեւակողմն ինչ ինչ կտորներու վրայ նկատելի է. իսկ միւս երեք կողմերն երբէք պարիսպ ու- նեցած ըլլալ չեն տեսնուիր. ուրեմն ա- սիկայ բուն տուն մը չէ, այլ տեսակ մը ճեմելիք: Հոս լերան դարին վրայ շեղջա- կուտուած հողակոյտին մէջ կը նկատուին մեծ հողաբաժիններ մարդկային ոսկրե- րու՝ խառն կենդանեաց բազմաթիւ ոսկր- ներով: Այս հողաբաժիններն զուգահեռա- կան կ'ընթանան լերան դարին հետ, որ է շեղ դէպ ի վար, և իրարմէ 30էն 40 հարիւրորդամասը թանձր հողային և կա- ւային խաւերով բաժնուած: Տեղ մը մենք աշպիսի չորս խաւ համբեցինք, ուրիշ ա- տկի խոր տեղեր 6էն 7 խաւ ըլլալու են:

Ոսկրներն և անոնց վրայ դիզուած հողն քարձրութիւնէ վար թափուած պէտք է ըլ- լան:

5. Շէնք մը, հարաւակողմ և անմիջ- նորդաբար մթերանոցի հետ կցած:

1. Տես յատկապէս Verh. Berl. anthrop. Ges. 1900 էջ 36 և 44.
2. Zeitschr. f. Ass. IX, 356.

Տաճարի և Տուն մեռելոցի մէջ տեղ, արբամտեան դարբին վրայ, դեռ երկու ուրիշ կէտեր ևս փորուեցան, որ են.

6. Աւելի հարաւակողմ, դէպի Տուն մեռելոց, ուր անմիջապէս թրծաղիւսէ պատեր և ածխացած գերաններ յերևանեցան:

7. Աւելի հիւսիս, դէպ ի տաճարն: Թօփրաքալէի շինութեանց ամբողջական դիրքի մասին կրկին կը խօսինք մեր հետազոտութեանց վերջը:

Իբր ճիւղեր, որոց մէջ խաղիք մասնաւոր կերպով նշանաւոր եղած են և քաղաքակրթապէս իբր օրինակ ծառայած են, կրնան հետազայներն նկատուիլ:

Ա. Ժայռաշինութիւն, այսինքն կենդանի ժայռերու մէջ շինութիւններ ընել:

Բ. Քարակոփութիւն:

Գ. Ջրանցաշինութիւն:

Դ. Մետաղագործութիւն:

Ե. Կաւագործութիւն, որ քաղաքակրթական տեսակէտով մասնաւոր կերպով կարեւոր է և որ խաղիքաց մօտ մասամբ շատ առանձնայատուկ եղանակաւ մը զարգացած է:

Ա.

ԺԱՅՐՈՒՄԵՒՆՈՒԹԻՒՆ

Ժայռաշինութիւնը համեմատաբար ամենէն ծանօթն է և արդէն մեր արշաւանքէն առաջ շատ անգամ լուսարանուած: Վրասայ ժայռաբերդի շինութիւններն Շուլց մանրամասնաբար նկարագրած է: Աստնցմէ ամենէն նշանաւորն, Արգիստիս Առաջնոյ ժայռեղէն սենեակներն և անոնց տանող սանդուխներն և սխալ կերպով «մեռելոց սենեակներ» կոչուածներու ուղին, արդէն իմ լուսանկարներովս առժամայն հրատարակութիւն մը ունեցած են¹:

Խաղիական՝ մասամբ շատ հազուագիւտ՝ ժայռէ սանդուխներու մասին խօսած եմ «Փոքր-ասիական և յունական ժայռի շէնքեր» ճառիս մէջ²:

Հոս յառաջ բերուի միայն այդ ժայռէ շինութիւններու ամենէն նշանաւորն և ամենէն եզակին, զոր ես մեր արշաւանքի ժամանակ նոր քննած եմ:

† 1³. Գուռն Ռուսաս Բ.ի՝ ժայռեղէն բերդին, Մազկերտի մօտ ի Գալա, ի Տէրսիմ, վիլայէթ Մաամուրէի էլ աղիզ (խարբերդ):

Ինծի ծանօթ խաղիական ժայռի շէնքերու մէջ ասիկայ է որ կտր կամար մ'ունի. միւս բոլոր մուտքերն խաղիական ժայռի սենեակներու ուղղանկիւն դուռ մ'ունին, եթէ երբէք կանոնաւոր կերպով շինուած են:

Ռուսաս Բ.ի շինութիւնն յայտնապէս ըստ այն նախատիպ օրինակաց ձևուած է, որք արևմտեան երկիրներու մէջ, արտաքոյ կամ ի շրջակայս խաղիական պետութեան, զործածական էին: Ի վաղուց փնտռուած նախատիպն պոստական արքունի դամբանաց, իրենց աղեղնաձև կամարօքն, գտնուած կը թուի⁴:

Ինչպէս խաղիական ժայռի շէնքերու մեծամասնութիւնն նոյնպէս նաև սա կը կազմուի բազմաթիւ սենեկիկներէ: Գլխաւոր սենեկէն, ուր կ'առաջնորդէ մեզ մուտքն, կ'անցնուի ուրիշ աւելի փոքր սենեկի մը մէջ յաջակողմն՝ ուղղանկիւն դռնով մը, զոր — ինծի ծանօթ միակ դէպքն է — կը զարդարեն զարդաքանդակներ և կրնայինք զասոնք հաւկթազարդի (Eierstabe) նմանցնել, բայց հոս զործերնիս կիսաշրջանակներու հետ է, որք՝ ճարտարապետական ձևերու լիզուին ցիշ հմուտ եղողի մը համար դժուարաւ նկարագրելի

1. Verh. Berl. antrop. Ges. 1900, Tafel II (No. 1) und S. 40 f. Fig. 1 und 2.

2. Berl. archäolog. Ges. April 1905, s. Archäologisches Jahrbuch 1905 S. 112-6.

3. Պարզութեան համար ի հետազայս թիւր կը դնեմ մանրամասնօքն նկարագրուած առարկայներու վրայ, քէ և այդ առարկայք անհաւասարութիւններ չծայեն:

4. Իրենն է (Berl. Sitzungsber. 1899 S. 748; Verh. anthrop. Ges. 1899 S. 488 sub 2 und S. 610 sub 9) նախ Պրոֆ. Josef Wünsch երկրաբանէն մասնանիշ եղած արձանաղիւն:

5. Աւելին տես Archäolog. Jahrbuch 1905 42 115.

եղանակաւ՝ մը իրարու անցած և այս կերպով բազմապատիկ շղթայիւք դրան երկու կողմերն իրարու մօտ են, իսկ դրան վերին կողմը իրարու խառնուած կ'ընթանան:

Բ.

Ք Ա Ր Ա Կ Ո Փ Ո Ւ Ք Ի Ն

Ուր որ ժայռեղէն շինութիւններ կան, հոն կը գտնուին սովորաբար նաև քարէ պարիսպներ, որք թէ իրենց մեծողիւթեամբն և՛ թէ հիւսուածքի ամրութեամբն նշանաւոր են: Խալդիք նաև հոս տիպական օրինակ եղած են:

Մենք կրնանք նախահայկական երկրին վրայ քարակոփութեան ամէն աստիճաններն բաւական գտնել: Սակաւ դէպքերու մէջ, այսինքն երբ ժայռի զազաթ մը հարկ էր պարսպով զոցել դիւրելանելիութիւնն խափանելու համար, կը գտնենք կիկլոպեան պարիսպներ, անձուկ իմաստով, մեծ, անտաշ, անկանոն և առանց քարամիջի դատարկութիւնն լեցուած ըլլալու իրարու վրայ դիգուած քարերով: Այսպէս, Մենուռայէ շինուած, կամ լաւ ևս, յետ գրաւման երկրին խալդեաց համար վերանորոգուած Անզափ բերդն՝ իւր հարաւային կողմէն, որ կամաց կամաց իյնալու վրայ է, պաշտպանուած է զանազան բարձրութեամբ շինուած կիկլոպեայ քարեղէն պատնէշներով: Աւելի կանոնաւոր շինուած է և քաղմանկիւնեան շինութեանց կը մօտենայ Շաւիթիւր — սոսի ջրմուղին պարիսպն, զոր Մենուռայ շինեց և որ ցարդ կը բանի: Աւրդէն յիշեցինք Սարդուրա բերդի հսկայածեւ, ուղղանկիւն քարեղէն մեծղի շինութիւնն, ուր քարերն խնամքով իրարու կպցուած են: Սակայն հաւանականաբար այս Սարդուրաբերդն խալդիական շինութիւն մը չէ՝ յատուկ իմաստով:

Յոյժ գեղեցիկ օրինակ մը խալդիական քարաշինական արտադրութեան կ'ընծաւ յեն Թօփրաքզալէի տաճարին հիմունքն, շինուած Քրիստոսէ եօթն դար առաջ, որք

մասամբ սահուն կոփուած և մասամբ սակայն խոշորեկ աշխատուած քառակուսի քարերէ կը բաղկանան, բոլորովին կամ մեծ մասամբ առանց շաղախի իրարու կըցուած ըլլալով¹:

Խալդիական ճարտարապետութեան առանձնայատկութիւն մ'էր ջանքն՝ բազմագոյն քարեր քովէ քով դնելով ախորժելի տպաւորութիւն մը յատաջ բերել: Այս բանը յայտնի կը տեսնուի

2. Թօփրաքզալէի տաճարի յատակին մոզայիք կամ մոզայիքակերպ մասերէն: Գլխաւորապէս համակեդրոն օղակներ³ են բնական գունով, պինդ, մթազոյն և քիչ մը սպիտակ ու կրակերպ քարերէ: Օղակի միջին մասն տարբեր գոյն ունեցող քարեղէն սեպով մը լաւ ու կը զոցուէր կամ կը լեցուէր: Իսկ երբեմն յատակի մեծ քարն օղակած և կը տաշուէր և այլազուն քարէ օղակը անոր մէջ կ'ազուցուէր: Այսպիսի աշխատութեանց մէջ դեռ աւելի ամրացնելու և հաստատելու պէտք չկար: Եւ այն իսկ շաղախ կամ նման միջոցներ կարելի էր զանց բնել, եթէ քարի մէջ փորուածքը ճիշդ կատարուած էր կամ օղակը անոր մէջ հաստատուն կերպով խօթուած էր: Այլ դէպքերու մէջ, միջնակէտն կազմող կլոր կտորներն, որք աւելի ուղանաակի ձևն ունէին՝ քան սեպի, պղծն՝ ձէռնեղենով կը զամուռէին յատակաքարի փորուած կտորին մէջ:

Իբր անձնական ստացուածք ես ալ ունիմ սոյնպիսի կտոր մը, հանդերձ իւր անդով, հաւանականաբար արուեստով պատրաստուած փափուկ-կանաչ քարերէ:

Ուրիշ կերպ մը, օղակած և իրարու մէջ անցած կտորներու քովէ քով դրուելովն և իրարու հակառակ դիրքով դրուած արտաքին օղակներու իրարու հետ յարմարելովն կրնար նոյնպէս շատ եղական տրպաւորութիւն մը յատաջ բերուիլ: Այս օրինակիս մէջ սեւի և սպիտակի կամ պայ-

1. Տես իմ լուսանկարածք թ Verh. Berl. anthrop. Ges. 1900, Tafel I N°. 2.

2. Ասոնք նաև Պերսիէի Քանգարանին մէջ:

ծառ-դեղինի հետ նաև թուխն գլխաւոր դեր մը կը խաղայ:

(Օղակներու շուրջն յաճախ վարդազարդով (rosette) զարդարուած են: Վարդազարդեր կը գտնենք խալդեաց մօտ նաև մետաղէ աշխատութեանց վրայ, իբր զարդագործութեան տեսակ (Dekorationsmotiv) մը:

Սակայն խալդէք միայն զարդի ստորարածմանմաներու մէջ չփնտոցին այս գունոց տպաւորութիւնն: Այժմ մեծաւ մասամբ քաղաք տարուած և վանայ տուններուն առջև դրուած քառակուսի և անձե քարերն թօփրաքգալէի տաճարին վերի մասին կամ ուրիշ շէնքերուն, են մասամբ սև և մասամբ սպիտակ. ուրեմն խալդեաց նշանաւոր շինութիւններուն՝ ձակատքն և արտաքին պատերն պէտք է որ նման պատկեր մը ընծայած ըլլան ինչպէս Հայոց եկեղեցիներն, որոց ճարտարապետութեան ոճոյն յատկանիշ է, (բացի ուրիշ ինչ ինչ յատուկ ձևերէն), մեծաւ մասամբ սպիտակ քառակներով շինուած պատերու մէջ մութ կամ պարզապէս սև գօտի մը մտցնել: Ինչպէս որ ծանօթ է, նոյն յատկութիւնն յերևան կու գայ նախկին իտալական ճարտարապետութեան մէջ. մասնաւորապէս ի շինովա, ուր մենք այդ ոճը պալատներու վրայ կը գտնենք և, եթէ չեմ սխալիր, այդ իրաւունք մ'էր միայն ազնուականաց: Փլորենտիոյ մայր եկեղեցւոյն և Ճիոտտոյի Չանգակատան մէջ սոյն ոճը իւր գագաթնակէտն կը հասնի: Արուեստագիտաց կ'ուղղենք հոս հարցումն, թէ արդեօք հոս արեւելեան ազդե-

ցութեան մը հետ է գործերնիս, խաչակրաց ժամանակէն և շինովացւոց վաճառականութեան ծաղկեալ ատեններէն, իբր Հայերու միջոցով պահուած խալդիական քաղաքակրթութեան ստացուածք մը՝ ի տալիոյ մէջ ի նոր գործածութիւն և ի զարգացումն եկած ըլլայ:

Ինչպէս որ ալ ըլլայ այդ, սակայն ակնյայտնի է ուրիշ նմանութիւն մը: Բազմազանեան քարեր քովէ քով դնելով գունով տպաւորութիւն մը գործել ջանացած է նաև միկենեան արուեստը, պարսպաց արտաքին ճարտարապետութեան մէջ: Այս ամենէն աւելի հզօր կերպով կը տեսնուի Միկենցի գմբէթաձև երկու դամբաններու ձակատին վրայ, այսինքն յառաջ «Արիոսի գանձատուն» կոչուածին և տիկին Շլիմանէ պեղուածին վրայ: Այս ձկտումն ղէպ ի բազմագունութիւն կարելի է այնքան աւելի «կարիական տարրի» վերագրել, որքան բնորոշ է այդ, կրիտական կաւագործութեան՝ և կամարէս-պլանքներով բնորոշուած առաջին կրետական ծաղկեալ շրջանն ըստ ամենայն երևութի է այն ժամանակն, յորում կրետէ սոսկ «կարիսական» ժողովուրդ մ'ունէր:

Թարգ. Հ. Գ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ

Շարայայրիի

1. Արցիտիս Ա. ի ժայռանեակներուն վրայ փռած տարգորութեանց սկիզբն տարբեր նիւթէ տակ. տակի մը վրայ գրուած էր, և զայն թաղելու խորշը ցարդ մնացած է: Փայտը կը բաղկանայ սպիտակափայլ կրամարմարէ: Այն սկզբի տախտակն մութ քարէ կամ մութ մետաղէ եղած ըլլալու է: Սորիզովակի ազնուութեամբ ինձ կ'անդրադարձնէ, թէ հոս թիւսն սգբնասու, ոճրու պատմութեան ճամբը կըբերու օրինակ մը առջև. նիս ունինք:

2. Սորիզովակի, որուն ես մասնաւոր կերպով հաղորդեցի ինչդերն, անկարելի չեմարբեր գայայ: Ես կը գրէ ինձ. «Իրական բան մ'է թէ Հայոց զերն ցայսօր դեռ բոլորովն կը լուռի է Միջին դարս յԵւրոպայ արուեստ»:

տի զարգացման մէջ: Ինչ որ զուց յառաջ կը բերէք, ես ալ արդէն անդրադարձած եմ, միայն ստիպուած եմ սպասելու մինչև որ ժամանակ գտնեմ այս իբրեր համոտելու ուսման տարիկայ ընել կարենալու համար: Գերմանական զարդի հեղին հիւսիսէն, իսլամական հարաւն են նմանապէս արեւելեան: Հոս Հայք իբր ուղղակի միջնորդներն հեռաւոր Արեւելի կը ներկայանան, իրենց զերի մասին համեմատեցէք իմ «Ասիայի մայր եկեղեցին» (Der Dom zu Aachen), էջ 40 և 78 և այլն, «Աստուր-Հունգարիայէն արուեստի պատմութեան պատկերներ» (Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Oesterreich-Ungarn) էջ 76»: